

शीतयुद्ध: MPSC जागतिक इतिहासासाठी नोट्स

- शीतयुद्ध हा दुसऱ्या महायुद्धानंतर **सोव्हिएत युनियन** आणि त्याची उपग्रह राज्ये (पूर्व युरोपीय देश) आणि **युनायटेड स्टेट्स** आणि त्याचे सहयोगी (पश्चिम युरोपीय देश) यांच्यातील भू-राजकीय तणावाचा काळ (1945-1991) होता. दुसऱ्या महायुद्धानंतर, जग दोन महासत्तांचे वर्चस्व असलेल्या दोन शक्ती गटांमध्ये विभागले गेले उदा. सोव्हिएत युनियन आणि अमेरिका.
- या लेखात, आपण शीत युद्धाबद्दल थोडक्यात माहिती मिळवू शकता. आंतरराष्ट्रीय घडामोडींमध्ये हा एक महत्त्वाचा शब्द आहे आणि आजपर्यंत जागतिक राजकारणावर त्याचा प्रभाव पडतो, जरी दुसऱ्या महायुद्धानंतर प्रथम शीतयुद्ध सुरू झाले. एमपीएससी परीक्षेत या विषयावरून प्रश्न विचारले जाऊ शकतात.

शीतयुद्ध (What is Cold War?)

- दोन महासत्ता प्रामुख्याने भांडवलशाही यूएसए आणि कम्युनिस्ट सोव्हिएत युनियन यांच्यात वैचारिक युद्धात गुंतल्या होत्या. "कोल्ड" हा शब्द वापरला जातो कारण दोन्ही बाजूंमध्ये थेट मोठ्या प्रमाणावर लढाई झाली नाही. शीतयुद्ध मित्र राष्ट्रे (यूके, फ्रान्स इ. ज्यांचे नेतृत्व अमेरिका करत होते) आणि सोव्हिएत युनियन यांच्यात होते.
- सोव्हिएत युनियन, अधिकृतपणे सोव्हिएत समाजवादी प्रजासत्ताक संघ (USSR) म्हणून ओळखले जाते. 1922 मध्ये स्थापन झालेले हे जगातील पहिले कम्युनिस्ट राज्य आहे.

शीतयुद्धाची कारणे (Reasons of Cold War)

महायुद्धादरम्यान मित्र राष्ट्रे (यूएस, यूके आणि फ्रान्स) आणि सोव्हिएत युनियन अक्ष शक्तींविरुद्ध (नाझी जर्मनी, जपान, ऑस्ट्रिया) एकत्र लढले. तथापि, ही युद्धकाळातील युती दुसऱ्या महायुद्धानंतर अनेक कारणामुळे कसरत करू शकली नाही.

पॉट्सडॅम परिषद

- बर्लिन येथे 1945 मध्ये यूएस, यूके आणि सोव्हिएत युनियनमध्ये चर्चा करण्यासाठी पॉट्सडॅम परिषद आयोजित करण्यात आली होती:
 - पराभूत जर्मनीचे तात्काळ प्रशासन.
 - पोलंडच्या सीमेचे सीमांकन.
 - ऑस्ट्रियाचा ताबा.
 - पूर्व युरोपमधील सोव्हिएत युनियनची भूमिका.
- सोव्हिएत युनियनला पोलंडचा काही भाग (सोव्हिएत युनियनच्या सीमेवर) बफर झोन म्हणून राखला जावा अशी इच्छा होती. मात्र, यूएसए आणि यूकेने ही मागणी मान्य केली नाही.
 - तसेच, यूएसएने सोव्हिएत युनियनला जपानवर टाकलेल्या अणुबॉम्बच्या नेमक्या स्वरूपाची माहिती दिली नाही. यामुळे सोव्हिएत युनियनमध्ये पाश्चिमात्य देशांच्या हेतूबद्दल संशय निर्माण झाला, युतीची कटुता. त्यामुळे सोव्हिएत नेतृत्वावर संशय निर्माण झाला.

Truman's Doctrine

ट्रुमन सिद्धांताची घोषणा 12 मार्च 1947 रोजी अमेरिकेचे अध्यक्ष हॅरी एस. ट्रुमन यांनी केली होती.

- ट्रुमन सिद्धांत हे इतर देशांना आर्थिक मदत देण्यासारख्या विविध मार्गांनी सोव्हिएत युनियनचे साम्यवादी आणि साम्राज्यवादी प्रयत्न थांबवण्याचे अमेरिकेचे धोरण होते.
- उदाहरणार्थ, यूएसने ग्रीस आणि तुर्कीच्या अर्थव्यवस्था आणि सैन्यांना समर्थन देण्यासाठी आर्थिक मदत विनियुक्त केली.
- या सिद्धांताच्या घोषणेमुळे शीतयुद्धाची अधिकृत घोषणा झाल्याचे इतिहासकारांचे मत आहे.

आयर्न कर्टन (Iron Curtain)

आयर्न कर्टन हा राजकीय, लष्करी आणि वैचारिक अडथळा आहे जो सोव्हिएत युनियनने दुसऱ्या महायुद्धानंतर स्वतःला आणि त्याच्या आश्रित पूर्व आणि मध्य युरोपीय मित्रांना पश्चिम आणि इतर गैर-कम्युनिस्ट क्षेत्रांशी मुक्त संपर्कापासून दूर ठेवण्यासाठी उभारला होता. लोखंडी पडद्याच्या पूर्वेकडे सोव्हिएत युनियनशी जोडलेले किंवा प्रभावित झालेले देश होते, तर पश्चिमेकडे अमेरिका, ब्रिटनचे मित्रपक्ष किंवा नाममात्र तटस्थ देश होते.

शीतयुद्धातील महत्त्वाच्या घटना (Important Events of the Cold War)

बर्लिन नाकेबंदी 1948 (Berlin Blockade 1948)

- सोव्हिएत युनियन आणि मित्र राष्ट्रांमधील तणाव वाढत असताना, सोव्हिएत युनियनने 1948 मध्ये बर्लिन नाकेबंदी लागू केली.
- बर्लिन नाकेबंदी हा सोव्हिएत युनियनचा त्यांच्या बर्लिनच्या सेक्टरमध्ये प्रवास करण्याची मित्र राष्ट्रांची क्षमता मर्यादित करण्याचा प्रयत्न होता.
- पुढे, 13 ऑगस्ट 1961 रोजी, जर्मन लोकशाही प्रजासत्ताकच्या कम्युनिस्ट सरकारने पूर्व आणि पश्चिम बर्लिन दरम्यान काटेरी तार आणि काँक्रीटची भिंत (बर्लिन वॉल) बांधण्यास सुरुवात केली.
- याने प्रामुख्याने पूर्व बर्लिन ते पश्चिम बर्लिनमध्ये मोठ्या प्रमाणावर स्थलांतर रोखण्याचे उद्दिष्ट पूर्ण केले.
- विशेष परिस्थिती वगळता, पूर्व आणि पश्चिम बर्लिनमधील प्रवाशांना सीमेपलीकडे क्वचितच परवानगी होती.
- ही बर्लिन भिंत 1989 मध्ये पडेपर्यंत शीतयुद्धाचे (यूएस आणि सोव्हिएत युनियन) प्रतीक म्हणून काम करत होती.

द मार्शल प्लॅन वि द कॉमिनफॉर्म (The Marshall Plan vs The Cominform)

मार्शल योजना (The Marshall Plan)

- 1947 मध्ये, अमेरिकेचे परराष्ट्र सचिव जॉर्ज मार्शल यांनी युरोपियन रिकव्हरी प्रोग्राम (ERP) चे अनावरण केले, ज्याने आवश्यक तेथे आर्थिक आणि आर्थिक मदत दिली.
- ERP चे एक उद्दिष्ट युरोपच्या आर्थिक पुनर्प्राप्तीला चालना देणे हे होते. तथापि, हा ट्रुमन सिद्धांताचा आर्थिक विस्तार होता.

कॉमिनफॉर्म (The Cominform)

- सोव्हिएत युनियनने मार्शल प्लॅनच्या संपूर्ण कल्पनेचा 'डॉलर साम्राज्यवाद' म्हणून निषेध केला.
- म्हणून, कॉमिनफॉर्म (कम्युनिस्ट माहिती ब्युरो) - मार्शल योजनेला सोव्हिएत प्रतिसाद म्हणून 1947 मध्ये सुरू केले गेले.
- प्रामुख्याने पूर्व युरोपातील देश एकत्र आणणारी ही संघटना होती.

नाटो वि वॉर्सा करार (NATO vs Warsaw Pact)

नाटो (उत्तर अटलांटिक करार संघटना)

- बर्लिन नाकेबंदीने पश्चिमेकडील लष्करी तयारी दर्शविली आणि त्यांना निश्चित तयारी करण्यास घाबरवले.
- म्हणून, 1948 मध्ये, प्रामुख्याने पश्चिम युरोपच्या देशांनी ब्रुसेल्स संरक्षण करारावर स्वाक्षरी केली, युद्धाच्या बाबतीत लष्करी सहकार्याचे आश्वासन दिले.
- नंतर ब्रुसेल्स संरक्षण करारात यूएसए, कॅनडा, पोर्तुगाल, डेन्मार्क, आइसलँड, इटली आणि नॉर्वे सामील झाले. यामुळे एप्रिल 1949 मध्ये नॉर्थ अटलांटिक ट्रीटी ऑर्गनायझेशन (NATO) ची स्थापना झाली.
- नाटो देशांनी त्यांच्यापैकी कोणत्याही एकावर हल्ला केल्यास त्या सर्वांवर हल्ला मानण्यास आणि त्यांच्या संरक्षण दलांना संयुक्त कमांडखाली ठेवण्याचे मान्य केले.

वॉर्सा करार

- वॉर्सा करार (1955) पश्चिम जर्मनी नाटोमध्ये दाखल झाल्यानंतर लगेचच रशिया आणि तिच्या उपग्रह राज्यांमध्ये स्वाक्षरी करण्यात आली.
- हा करार हा परस्पर संरक्षण करार होता, ज्याला पाश्चात्य देशांनी पश्चिम जर्मनीच्या नाटोच्या सदस्यत्वाविरुद्ध प्रतिक्रिया म्हणून समजले.

स्पेस रेस (Space Race)

- शीतयुद्ध स्पर्धेसाठी अवकाश संशोधन हे आणखी एक नाट्यमय क्षेत्र म्हणून काम केले.
- 1957 मध्ये, सोव्हिएत युनियनने स्पुतनिक 1 लाँच केले, हा जगातील पहिला कृत्रिम उपग्रह आणि पृथ्वीच्या कक्षेत ठेवला जाणारा पहिला मानवनिर्मित ऑब्जेक्ट आहे.
- 1958 मध्ये, अमेरिकेने एक्सप्लोरर 1 नावाचा स्वतःचा उपग्रह प्रक्षेपित केला.
- तथापि, ही अंतराळ शर्यत अमेरिकेने जिंकली, जेव्हा ते यशस्वीरित्या उतरले तेव्हा १९६९ मध्ये चंद्राच्या पृष्ठभागावर पहिला मनुष्य (नील आर्मस्ट्रॉंग) होता.

शस्त्रास्त्र स्पर्धा (Arms Race)

- अमेरिकेच्या प्रतिबंधक धोरणाने युनायटेड स्टेट्समध्ये अभूतपूर्व शस्त्रास्त्रे तयार करण्याचे कारण दिले, ज्याला सोव्हिएत युनियनने प्रतिसाद दिला.
- अण्वस्त्रांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला आणि जगाने अण्वस्त्रयुगात प्रवेश केला.

क्यूबन मिसाईल्स क्रायसिस, १९६२

- 1961 मध्ये अमेरिकेने क्यूबासोबतचे राजनैतिक संबंध तोडले तेव्हा क्यूबा शीतयुद्धात अडकला आणि सोव्हिएत युनियनने क्यूबाला आर्थिक मदत वाढवली.
- युनियनचा पाठिंबा असलेल्या क्यूबन राज्याचे प्रमुख (फिडेल कॅस्ट्रो) उलथून टाकण्याच्या उद्देशाने यूएसएने क्यूबावर बे ऑफ पिंग्सच्या आक्रमणाची योजना आखली. मात्र, ऑपरेशन अयशस्वी झाले.
- त्यानंतर फिडेल कॅस्ट्रो यांनी सोव्हिएत युनियनला लष्करी मदतीसाठी आवाहन केले, ज्यावर सोव्हिएत युनियनने यूएसएच्या उद्देशाने क्यूबामध्ये आण्विक क्षेपणास्त्र प्रक्षेपक स्थापित करण्याचा निर्णय घेतला.
- क्यूबन मिसाईल क्रायसिसने दोन महासत्तांना आण्विक युद्धाच्या उंबरठ्यावर आणले. मात्र, मुत्सद्देगिरीने हे संकट टळले.

शीतयुद्धाचा अंत (End of the Cold War)

- 1991 मध्ये, एक महासत्ता कमकुवत झाल्यामुळे, शीतयुद्धाच्या समाप्तीच्या चिन्हांकित केलेल्या अनेक घटकांमुळे सोव्हिएत युनियन कोसळले.

सोव्हिएत युनियनच्या पतनाची कारणे (Reasons of the collapse of the Soviet Union)

लष्करी कारणे

- अंतराळ शर्यत आणि शस्त्रास्त्रांच्या शर्यतीमुळे लष्करी गरजांसाठी सोव्हिएत युनियनच्या संसाधनांचा बराचसा भाग वाया गेला.

मिखाईल गोर्बाचेव्हची धोरणे

- मॉरिबंड सोव्हिएत अर्थव्यवस्थेला सुरुवात करण्यासाठी, गोर्बाचेव्हने ग्लासनोस्ट ("मोकळेपणा") आणि पेरिस्ट्रोइका ("पुनर्रचना") धोरणे स्थापित केली.
- ग्लासनोस्टचा हेतू राजकीय परिदृश्याच्या उदारीकरणासाठी होता.
- पेरिस्ट्रोइका सरकारी उद्योगांच्या जागी अर्ध-मुक्त बाजार धोरणे सादर करण्याचा हेतू आहे.

- याने विविध मंत्रालयांकडून अधिक स्वतंत्र कृती करण्यास परवानगी दिली आणि अनेक बाजारासारख्या सुधारणांची ओळख करून दिली.
- कम्युनिस्ट विचारात नवजागरण होण्याऐवजी, या पावलांनी संपूर्ण सोव्हिएत यंत्रणेवर टीकेचे दरवाजे उघडले.
- राज्याने माध्यमे आणि सार्वजनिक क्षेत्र या दोन्हीवरचे नियंत्रण गमावले आणि संपूर्ण सोव्हिएत युनियनमध्ये लोकशाही सुधारणा चळवळींना वाव मिळाला.
- तसेच, घसरलेली अर्थव्यवस्था, गरिबी, बेरोजगारी इत्यादींमुळे लोकांमध्ये असंतोष वाढत होता. त्यामुळे सोव्हिएत युनियनमधील लोक पाश्चात्य विचारसरणीकडे आणि जीवनशैलीकडे आकर्षित झाले.

अफगाणिस्तान युद्ध

- सोव्हिएत-अफगाण (1979-89) हा सोव्हिएत युनियनच्या तुटण्याचा आणखी एक महत्त्वाचा घटक होता, कारण त्यामुळे सोव्हिएत युनियनची आर्थिक आणि लष्करी संसाधने नष्ट झाली.

निष्कर्ष

शीतयुद्धाच्या समाप्तीमुळे अमेरिकेचा विजय झाला आणि द्विध्रुवीय जागतिक व्यवस्था एकध्रुवीय बनली.

- तथापि, गेल्या दशकात, जगातील सर्वात शक्तिशाली राज्य म्हणून अमेरिकेची स्थिती अधिकाधिक अस्थिर झाली आहे. अफगाणिस्तान आणि इराकवरील अमेरिकेचे आक्रमण, अपारंपरिक सुरक्षा धोके, जागतिक आर्थिक अस्थिरता, धार्मिक कट्टरतावादाचा उघड प्रसार आणि उदयोन्मुख आर्थिक शक्तींचा उदय (जसे की जपान, ऑस्ट्रेलिया, भारत, चीन इ.) यांनी जगाचे लक्ष वेधून घेतले आहे. अधिक बहुध्रुवीय आणि अनेकांना **पश्चिमेचा न्हास आणि उर्वरित उदयाचा अंदाज लावला आहे.**